

Експресивність лексико-фразеологічних засобів стилю українських народних дум (у світлі фольклористичних поглядів Павла Житецького)¹

У творчій спадщині П. Г. Житецького помітне місце займають праці, присвячені дослідженню поезики українських народних дум. Останні вчений відносив до оригінальних і своєрідних явищ народно-культурної творчості, що мають досить складну поетичну організацію різноманітних мовностилістичних засобів. Аналізуючи мову дум, дослідник простежує зв'язки цих творів із традицією, зіставляє думу і народну пісню, усне і писемне віршування, докладно розглядає особливості ритмомелодики, характеризує інверсований порядок слів, звертає увагу на фігури повтору та умовчання [див. 1; 2]. Слід підкреслити,

¹ У співавторстві з Ю. Зуєнко (Калашник).

що ідейно-художня оцінка П. Г. Житецьким українських народних дум як особливої форми поезії ґрунтується на принциповому його положенні про органічне поєднання в них народності, яка виявляється у світогляді й мові, з книжністю щодо складу думки та способів її розвитку й вираження. Цей погляд, зрозуміло, визначає спрямованість як цілісної характеристики аналізованих ним фольклорних творів, так і інтерпретації окремих елементів неповторного їх стилю, у тому числі лексичних та фразеологічних.

Експресивність, вражаючу силу народних дум П. Г. Житецький, як відомо, пов'язував насамперед з мелодійно-речитативним їх виконанням. Вказуючи на те, що думи співають на один голос (мотив), він пише: «Цей голос не що інше, як мелодійний речитатив, котрому надається експресія, відповідно змістові вірша, то жива і швидка, то спокійна і повільна» [2: 6]. Виконавець дум, таким чином, «стає тлумачем вірша, надаючи йому того або іншого виразу, в згоді з настроєм свого власного почуття» [там само]. Водночас дослідник не залишає поза увагою і виразності самого віршового тексту, забезпечуваної передусім особливим ритмом зі своїм ладом римування. У побудові ритмомелодики вірша, у формуванні стилю думи в цілому важлива роль належить експресивно позначеним чи орієнтованим на експресивність лексичним засобам, перше місце серед яких П. Г. Житецький справедливо надає часто вживаним творцями дум парним синонімам.

Особливо широко в мові дум представлені дієслівні синоніми, які є ефективним стилістичним засобом, спрямованим на посилення емоційності оповіді. Наводячи низку прикладів таких синонімів (*знає* — *відає*, *плаче* — *ридає*, *біжить* — *підбігає*, *кляне* — *проклинає*, *живе* — *проживає* тощо), П. Г. Житецький зауважує при цьому: «Вони вимагують усі відтінки дії або збільшують її ідею остільки виразно, що вона робиться для свідомості не тільки очевидним, але і необхідним фактом» [2: 9]. Безумовно, йдеться тут про експресивність висловлювання, хоча відповідний термін автор тут і не використав. Проілюструємо функціонування в думках дієслівних синонімів новими прикладами; тут і далі будемо посилатися на одне видання [4] з поданням, зокрема при контекстуальних ілюстраціях, скороченої назви думи та сторінки: *сісти* — *пасти* («Ой ти, голубоньку сивенький, <...> **сядь, пади** на подвір'ї отцовськїм...» — Плач нев., с. 33); *вмерти* — *полягти* («Слава **не вмере, не поляже**» — Коз. Гол., с. 18); *вкривати* — *облягати*, *бити* — *мордувати* («А чи то чорна хмара та синєе небо **вкриває**... навкруги **облягає**»; «Кинулися на сорочан донці й черкеси... **били й мордували**, жалості не мали» — Чорн. нед. у Сор., с. 159, 161), а також *думати* — *гадати*, *посікти* — *порубати* (Ів. Кон., с. 23), *боятися* — *страшитися* (С. Кішка, с. 48) та ін. У подібних синонімічних поєднаннях стилістич-

но нейтральна назва дії, як правило, посилюється експресивним синонімом. Говорячи про експресивність розглядуваних тут синонімів, слід зважати й на участь у її створенні звукової форми слова, ритмічної співзвучності в ряді синонімічних зіставлень, а також включення — принаймні одного з синонімів — у систему римування.

Помітним шаром у лексичному складі дум є так звані синонімічні зближення і зрощення іменників з відчутною експресивною їх позначеністю за рахунок відповідної структури: *світлиці-кам'яниці* («... Алкана-пашу за білу руку брала, у **світлиці-кам'яниці** визивала» — С. Кішка, с. 42), *сап'яниці-чоботи* («Ой не хотілося мені, мати... своїх червоних **сап'яниць-чобіт** по борознах спотикати» — І. Кон., с. 21), *сніг-завірюха* («... **снігом-завірюхою** доріженьки у полі замітає» — Чорн. нед. у Сор., с. 159) і т. ін. Такі лексичні одиниці П. Г. Житецький називав «синонімічними речівниками», і, підкреслюючи, що вони вживаються в думках не так часто, як синоніми дієслівні, він наводить їх приклади разом із прикладами прикметникових синонімічних сполук: *дуки-срібляники, срібло-злато, куми-побратими, кайдани-залізо, (молитва) отцева-матчина, (душа) козацька молодецька*. Зауважимо, що в окремих випадках у межах одного речення може використовуватися ціла низка синонімічно зближуваних іменників, наприклад: «Буде слава славна поміж **козаками**, поміж **друзями**, поміж **рицарями**, поміж добрими **молодцами!**» (С. Кішка, с. 50). Нагромадження мовних чи контекстуальних синонімів у тексті думи виконує як характеристичну функцію, так і функцію експресивну.

Власне тільки експресивну спрямованість має вживання в мові дум синонімічних прислівників (*гаразд-добре, рано-пораненьку, смутно-жальбно* тощо), хоч останні трапляються відносно рідко, на що звернув увагу й П. Г. Житецький. Особливо виразним є нанизування семантично близьких прислівників із кількісно-часовим значенням: *мало — трохи — небагато* («Ей, козаки, **подождіте ви мало, трохи, небагато** — як од святої Покрови до світлого Воскресенія» — Ут. польськ. шл., с. 16). Певним ступенем експресивності характеризуються й парні прислівникові синоніми на зразок *тяжко — важко*: «... нам було **тяжко та важко** цією дорогою **проїжджати!**» (Про Сороч. под. 1905 р., с. 163). Говорячи про виразальні можливості цієї категорії слів, не можемо обійти зауваження П. Г. Житецького про те, що «час та інші обставини, в супроводі яких відбувається дія, завжди подаються в думках найточнішим способом» [2: 10]. Те ж саме можна сказати про добір художніх означень (прикметників і дієприкметників), синонімічні пари яких у текстах дум мають подібну частоту вживання.

Одну з характерних ознак лексичного складу українських народних дум становить наявність значної кількості однокоренових синоні-

мів, утворених за допомогою експресивно вагомих афіксів. Як відомо, з багатьма явищами українського словотвору пов'язана почуттєво мотивована експресивність [див. 3: 15]; особливо активно використовуються в експресивній функції слова з суфіксами зменшувально-пестливого забарвлення. Останні зустрічаються здебільшого у властивих думам синонімічних зрощеннях (*рано-пораненьку* та под.). Досить виразно, значною мірою за рахунок словотворчих засобів, передаються, наприклад, становище, в якому опинився молодший брат, і ставлення до нього творців думи в картині втечі «трьох братиків» з тяжкої турецької неволі:

...Ой два кінними, третій піший-пішениця,
Як би той чужий-чужениця.
За кінними братами біжить він, підбігає...

Є в тексті думи варіант експресивного слова *пішениця* — *піхотинець* (с. 63), що в сучасному вжитку позбавлений стилістичної виразності. Щодо префіксальних та префіксально-суфіксальних утворень, то їх експресивність ґрунтується іноді на переносності значення префікса, а частіше — на неможливій з нормативного погляду формі слова (*квилить-проквіляє, побігає, поторкає* тощо), яка, на думку П. Г. Житецького, створювалася передовсім на догоду римі.

Експресивна лексика, утворена способом префіксації чи суфіксації (або їх поєднанням), належить у думках, як і в народних піснях, до найбільш важливих складників поетичного стилю. Вона дозволяє передати неприховувані симпатії чи антипатії до тих, про кого йдеться в думках: *матуся рідненька, удова старенька, головонька козацька, голубонько сивенький, брате старесенький* та под. — з одного боку; (ляше) *превращий сину* і т. ін. — з другого. В оцінці цих лексичних засобів, звичайно, стилістична значущість афіксів не повинна перебільшуватись і відриватися від семантичної основи слова (*превращий*), яка нерідко зумовлює і стилістичну його заданість.

Ефективним засобом експресії є складні слова, відмінні від синонімічних (типу *думати-гадати*) та прикладкових (на зразок *друзі-небожата*) єдностей вищим ступенем семантичної злютованості: *людо-славна, злotosині, злосопротивна* і т. ін. У думках такі утворення зустрічаються рідше, вони мають книжний характер, що підкреслює П. Г. Житецький у своєму аналізі, і виконують роль яскравих епітетів. Так, наприклад, високою поетичністю характеризується складний прикметник-епітет *щироглибока*: «*Од пристані галеру далеко одпускали... Щироглибокої морської води доставали*» (С. Кішка, с. 41). Саме цей поетичний словотвір, як частково й підпорядкування форми слова законам римуння, вказує на деяку книжність творців дум.

Розглядаючи лексичний рівень експресивних засобів у мові народних дум, не можна не торкнутися широко представлених тут слів, які вже у своєму значенні містять оцінні елементи і завдяки цьому мають здатність передавати різні почуття та суміщене з ними авторське ставлення до зображуваного. Ними, поданими нерідко у відповідних словосполучках, виразно підкреслюється як співчуття до знедолених представників трудового народу, так і ненависть до поневолювачів: *тяжка неволя, бідні невольники, жалібно квилить*, а також *проклинають* (віру бусурманську), *за патли хватали* (ляхів) тощо. Експресивність стилістично забарвлених слів у думках може посилюватися прислівником з відчутною внутрішньою формою або порівнянням, наприклад: *«турки-яничари стали всі впень порубані»* (С. Кішка, с. 41), (козак Голота) *«на татарина скрива, як вовк, погляда»* (Коз. Гол. с. 17). До аналізованих нами лексичних засобів потрібно віднести й контекстуальні синоніми та антоніми, які характеризуються набутими (адгерентними) експресивними властивостями (див., наприклад, у думі «Козак Голота» синонімічне зближення означень *сідий* і *бородатий* та зіставлення їх із фразеологічним сполученням перифрастичного типу *на розум небагатий*). Отже, словник народних дум об'єднує чимало експресивних елементів, які взаємодіють між собою і з мовними засобами інших рівнів, забезпечуючи тим самим високу художню якість, своєрідність і привабливість стилю народного епосу.

Відомо, що мова фольклору досить активно використовує великі експресивні можливості стійких словесних комплексів — фразеологізмів. Фразеології в системі стилістичних засобів дум П. Г. Житецький відводив таку ж важливу роль, як і лексиці. Поряд з лексичними синонімами він розглядає в експресивно-стилістичному аспекті також багато художньо цілісних поєднань слів, а саме: іменні структури з прикладкою (*козак-нетяга, сестриці-жалібниці, орли-сизокрильці* та под.) — конструкції, які знаходяться десь на межі між словосполученням і словом, оскільки становлять, як зазначалося вище, своєрідні семантичні зрощення; описові вирази (*добре дбає*), у тому числі плеонастичні (*словами промовляє, сльозами ридає*); характерні для фольклорних творів словосполучення з постійними епітетами (*чисте поле, тумани сиві, вітри буйні* і т. ін.). Не обійдено увагою дослідника й висловів ідіоматичного типу (*для лакомотства нещасного; слава не вмере, не поляже* та ін.). У всьому цьому вбачаємо близькість фольклористичних поглядів і пошуків П. Г. Житецького до концепції О. О. Потебні — дослідника народної поезії, який, як відомо, секрет художності творів словесного народного мистецтва шукав насамперед на шляху вияву внутрішньої форми слова, а також пізнання закономірностей естетичної трансфор-

мації словесних образів та формування й розвитку на цій основі поетичної фразеології.

Стиль українських народних дум значною мірою визначається при-
таманними саме цьому фольклорному жанру образно-смысловими єднос-
тями відчутної епічної тональності: *сизії орли клекотали, огнем-мечем*
воювали, неприятеля під нозі топтали, хлібом-сіллю вітали, слави коза-
цькому війську заживати (вар. *слави, царствія козацькому війську зажи-*
вати, за віру християнську в однім стані стати), *премудрому лицарю*
славу учиняли, ясу воздавали та ін. Це чи не найхарактерніші образні за-
соби дум як з погляду відтворюваного ними змісту, так і щодо їх експре-
сивного наповнення, звукової форми та ритмомелодики. Близькими до
них експресивністю та епічною тональністю є розгорнуті порівняння на
зразок розглядуваного П. Г. Житецьким «*Земле польська, Україно по-*
дольська!». Чимало в мові дум експресивних засобів народної пісні —
метафоричних висловів, порівняльних зворотів, образно нерозкладних
сполучень з постійними епітетами: *світом нудить, як голубонько сивень-*
кий (вживається і без порівняння як такого — у ролі перифрастичного
означення), *ясенькая зброя, сива зозуля, славна Україна* і т. ін. Поняття
«Україна», «рідний край» у думках найчастіше передаються перифразами
козацька земля, мир хрещений, край веселий, лексичні компоненти-
означення яких поєднують номінативну та оцінно-емоційну функції (див.
зіставлення П. Г. Житецьким слова *козацький* з контекстуально рівнозна-
чними йому *рідний* та *свій*), впливаючи тим самим на експресивні якості
відповідних перифрастичних виразів.

Епічна розповідь про ті чи інші історичні події в текстах дум тісно
переплітається з ліричністю як авторських характеристик зображувано-
го, так і своєрідних оповідей оспівуваних героїв. Ліричне сприйняття
життєвих явищ, яке знаходило вияв то в елегійному, то в сатиричному
настрої, то в поєднуванні того й того, і було тим ґрунтом народного
темпераменту, на якому, як переконливо показує П. Г. Житецький [1:
154], і могли виникнути думи з їх переповненістю експресивними засо-
бами, спрямованими на відтворення психічних рис народу. Увагу до-
слідника привернула, зокрема, насиченість багатьох дум жалобами
і плачем, що органічно входять у саму фразеологію оповідей про те, як
сестра брату словами промовляє, *слізно ридає, козаки жалібно вигрива-*
ють, славу козацьку вихваляють і т. ін. [1: 26]. Подібні контекстуальні
єдності характеризуються внутрішньою експресією і виразною тональ-
ністю співчуття, їх відносно часте вживання зумовлене самою темати-
кою дум, у яких здебільшого йдеться про самотність, розлуку, понево-
лення чи загибель. Один з поширених у думках образів — смерть козака
у степу, вість про яку доносить до матері ворон, орел або сокіл, — зумов-

лює у свою чергу добір лексико-фразеологічних засобів для його вираження, традиційних чи нових, але, безперечно, експресивно значущих.

Образно-смысловими єдностями в думах дається нерідко виразне визначення місця дії, характеризуються герої та описувані предмети. Саме такі функції виконують відповідні засоби, наприклад, у думі «Козак Голота»: «... **в чистім полі** не орел літає, — То козак Голота добрим конем гуляє» — з поширеним у фольклорі образом місця дії; не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота — про безстрашність головного героя; шапка-бирка, зверху дірка, травою пошита, вітром підбита — про його одяг [4: 17–18]. Особливо емоційними й експресивно наскладженими є фінальні частини дум, у яких образно прозора поетична фразеологія передає величання рідного краю і народних героїв, здравицю на їх честь: *Слава не вмере, не поляже од нині до віка; На ясні зорі, На тихі води, У край веселий, У мир хрещений; На здоров'я й на многії літа, До кінця віка* та ін. Повторюючись із думи в думу, подібні вирази набували змістової цілісності, відтворюваності (повної чи фрагментами), тобто фразеологізувались і вливались у систему експресивних лексико-фразеологічних засобів мови, художнього стилю.

«Настали нові часи. Над народом тяжать нові інтереси життя, — писав П. Г. Житецький, зауважуючи при цьому: — Поезія дум не ворухить його серця» [2: 114–115]. Для доказу він наводить гумористичну пісню, своєрідну пародію на думи, матеріалом для якої послужила архаїчна фразеологія дум, традиційно вживана в їх поетичних текстах: «На синьому морі Під припічком долі... » і т. д. (з подальшою розповіддю про темні луга, густі ліса, дикі степи і ніч та про вареники-невольники, до яких ліричний герой велике милосердіє має). І вчений робить висновок: «Так з століття на століття одні форми життя змінюються другими, а за ними йдуть форми поезії. Але, коли народ, який творить перші і другі, здатний до самоаналізу, хоча би в вигляді немилосердної іронії над своїм власним твором, то ми не можемо відмовитися від переконання, що він підлягає не стільки стихійному примусу сліпої еволюції, скільки розумному та життєдайному закону людського прогресу» [2: 115]. Змінність поетичних форм, про яку тут іде мова, разом з тим не суперечить живучості традицій народної думи, творчому використанню й розвитку художніх її засобів.

Як сама дума була наслідком роботи століть, так і поетичний стиль цього оригінального жанру народного епосу не може стати лише фактом історії, що не мав зв'язку з новими пошуками на шляху пізнання дійсності словесним мистецтвом. Не відходять повністю в минуле й розглядувані нами експресивні засоби дум, зокрема з числа тих, що належать до поетичної фразеології. Так, наприклад, активно функціонують у сучасній українській мові взяті з дум образні вислови *за лаком-*

ство нещасне; на многії літа; на ясні зорі, на тихі води, що є згустками народної мудрості й служать високими взірцями поетичної майстерності. У художньо-експресивній функції особливо часто використовується сучасними авторами вираз *на тихі води і ясні зорі*, про який М. Стельмах писав: «Поетичний образ рідного краю — “тихі води і ясні зорі”, — вимріяний і вистражданий невольниками на чужій каторзі, ми вважаємо одним з найкращих образів у світовій духовній скарбниці» [4: 9]. Можна навести чимало прикладів художнього функціонування цього вислову в українській поезії ХХ ст.: «Благословенні ви, брати, Що в саяйві дружби і свободи Йдете до спільної мети, **На ясні зорі й тихі води...**» (М. Рильський. Слово про рідну матір); «Дзвін шабель, пісні, походи, воля соколини, **тихі зорі, ясні води** — моя Україна» (В. Сосюра. Україна); «Веди мене, дорого правоти. Як не мені, дай іншому дійти **На тихі зорі і на ясні води**» (Д. Павличко. Гранослов) та ін. Відповідний образ не тільки зберігає свою семантико-стилістичну значущість, але й допускає можливість нових переосмислень. До традиційно поєднуваних значень «погожої днини» і «мирного життя» у рядках із сонета Д. Павличка — посвяти М. Рильському — додається в семантичній структурі вислову нове значення: вершин творчості. Водночас можна говорити про розширення символічності виразу та розвиток сугестивних його властивостей (у контекстах з поезій В. Сосюри і Д. Павличка у цьому плані привертає увагу зміна епітетів: *тихі зорі, ясні води*).

Вивчення мови народного епосу є важливим і в діяхронії, і в синхронії, оскільки його багатий матеріал, зокрема лексико-фразеологічний, дає можливість реконструювати багато елементів культури, що у свою чергу сприяє розв'язанню проблеми взаємодії традиції та новаторства в літературній мові. Українські народні думи, будучи художнім літописом минулих віків, мають зв'язок і з сучасним поетичним процесом — у руслі животворних традицій фольклору, у тому числі щодо експресивного слово- і фразовживання.

Література

1. Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах. — К., 1893.
2. Житецкий П. Про українські народні думи. — К., 1919.
3. Чабаненко В. А. Основы мовної експресії. — К., 1984.
4. Думи. — К., 1959.